

MEKKÎ AYET VE SURELERİN KRONOLOJİSİNİ TESPİT PROBLEMİ: KUR'AN'DA er-RAHMÂN İSMİNİN KULLANIMINA İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME*

Selim TÜRCAN**

Özet:

Mekkî Kur'an bölümlerinin kronolojisini tespit ederken sahip olduğumuz araçlar sınırlıdır. Bu bağlamda öne çıkan araştırma konularından biri de Kur'an vahyi tarafından *er-Rahmân* isminin kullanıldığı tarih aralığının belirleyici rolüdür. Bazı batılı araştırmacılar kronoloji çalışmalarında bu konuyu ele alırken Hz. Muhammed'in kendi tanrısını adlandırmada takip ettiği bir politika olduğu ve bu politikayı ortaya çıkarmak gerektiği gibi bir ön yargı ile hareket etmişlerdir. Netice olarak onlar, *er-Rahmân* isminin orta Mekke döneminde kullanıldığı ve bu ismin *rahmet* kökünden gelmediği, komşu kültürlerden alıntılanmış olabileceği şeklinde iki sonuca ulaşmışlardır. Öte yandan bu ön yargılı yaklaşımı eleştiren Müslüman araştırmacıların ise ideolojik amacın tespiti ile ulaşılan sonucun doğruluğunu test etme meselelerini birbirine karıştırdıklarını ve kaba bir savunma refleksi ile hareket ettiklerini söyleyebiliriz.

Anahtar kelimeler: Kur'an, Mekkî, nüzul kronolojisi, er-Rahmân

The Problem of Determining the Chronology of the Meccan Verses and Surahs: A Review about the Use of the al-Rahmân name in the Qur'ân

Abstract:

The tools we have are limited when determining the chronology of the Meccan Qur'ân passages. In this context, one of the outstanding research issues is the decisive role of the time period that *al-Rahmân* name is used by the Qur'ân revelation. While working, some Western scholars have acted with prejudice that the Muhammad had a reveal policy to follow by the naming his god and we need to make it clear. Consequently, they have reached two conclusions that the name *al-Rahmân* used during the middle of Meccan period and this name not derived from root of *rahmah* because it must be cited from neighboring cultures by the Prophet. On the other hand, we can say that the Muslim researchers who critics this biased approach confused determining the ideological goal with testing the accuracy of the reached conclusion and they acted with a rough defensive reflect.

Key Words: The Qur'ân, Meccan, the descent chronology, al-Rahmân

* Bu makale, Hitit Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından ILH19001.16.003 kodlu "Genel Araştırma Projesi" olarak desteklenen "*Rahmân İsmi'nin Kur'an'daki Kullanımı Bağlamında Mekkî Ayet ve Surelerin Kronolojisinin Tespiti Meselesi*" isimli proje çalışması kapsamında kaleme alınmıştır.

** Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Giriş

Tarihçi perspektif, nüzul dönemi araştırmalarında en güvenilir ve otantik kaynak olarak bizzat Kur'an metnini görmektedir. Ne var ki Kur'an metni, bir tarihçiye yardımcı olmak üzere biçimlenmiş değildir. Metnin teşekkülü sürecinde ayetlerin, pasajların ve hatta surelerin tertibi, ne Hz. Peygamber ne de Kur'an'ı cem' eden sahabe tarafından iniş zamanı merkeze alınarak yapılmamıştır. Fakat teolojik okumalar, tercihler ve inanışlar bir tarafa, bir tarihçi Kur'an metninden tarih adına yararlanmak için söz konusu kronoloji tespitine azami ölçüde önem vermek durumundadır. Onun bunu yapmak için yararlanabileceği bilgi kaynakları, nakledilmiş Mekki Medeni listeleri, sebab-i nüzul rivayetleri, siyer kaynaklarının sıralı anlatımları, dolaylı bilgi çıkarılabilecek tefsir, hadis ve siyer rivayet ve nakilleri şeklinde özetlenebilir. Tüm verileri kabaca gözümüzün önüne getirdiğimizde, her ne kadar Kur'an'ın içerdiği konulara ve bunlara denk gelen sure ve pasajlara dair genel kronolojik bir görüntü elde etsek de bu görüntünün tarihçilik adına oldukça yetersiz bulunduğunu teslim etmemiz gerekir. Elimizdeki bilgilerin yetersizlik nedenleri ise genel ve eksik olma, hem tarihi açıdan hem de klasik sıhhat değerlendirmelerine göre yer yer güvenilirmez olma, birbirini nakzetme, yer yer geriye dönük bir tarih inşası içermesi, tarihî değil de normatif amaçlar için nakledilmiş olma vb. durumlar şeklinde sıralanabilir.

Öte yandan Kur'an kronolojisinin genel anlamda bir takım sorunları ve yetersizlikleri olsa da Medine dönemine ilişkin tarihi-kronolojik kayıtların Mekke dönemine ilişkin kayıtlara nazaran çok daha net olduğunu gözlemlemekteyiz.¹ Bunun elbette bazı sebepleri bulunmaktadır. Her şeyden önce Medine'de kayıt araçları daha aktif biçimde kullanılmıştır. Ayrıca Kur'an'ın emir ve yasaklarını çoğaltması, bazı hükümlerde meydana gelen değişimler, tedrici gelişmeler, nesh bilgileri ve yapılan savaşlarla siyasi anlaşmaların hem yazılı olması hem de hafızalarda kayıt altına alınmaya yatkınlığı gibi etkenler sayılabilir. Ne yazık ki bütün bunlar, vahyin Mekke dönemi için aynı oranda geçerli değildir. Mekke dönemine ilişkin nüzul tarihi çalışmalarında kronolojik açıdan daha belirsiz bir alanda bulunuruz. Bu yüzden olsa gerek batılı araştırmacıların Mekke dönemi kronolojisiyle hususen ilgilendiklerini görmekteyiz. Onlar, Mekke dönemini üç ila beş küçük döneme ayıran çalışmalar

1 Benzer değerlendirme için bk. Mevlana Muhammed Ali, "Giriş", *Kur'an-ı Kerim (Arapça Metinli Türkçe Tercüme ve Tefsiri)*, çev.: Ender Gürol, Ahmediyya Anjuman Isha'at Islam Lahore Inc., Ohio 2008, s. G-29; W. Montgomery Watt, *Kur'an'a Giriş*, çev.: Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 134, 135.

yapmışlardır. Batılı araştırmacılar bu bölümlerinde siyer okumalarını esas almışlar, Hz. Peygamber'in güttüğü siyasete ilişkin olgusal tespitlerinin yanında, veri eksikliğinin tanıdığı fırsat nedeniyle ideolojik tercihlerini de öne alan senaryolara göre hareket etmişlerdir. Mekke dönemi sure, pasaj ve ayetlerinin kronolojisine ilişkin yaşadığımız hususi sorun, son dönemde özellikle ülkemizde yapılan bazı çalışmalarda da ele alınmaya başlanmıştır.² Fakat bu çalışmaların, spekülâtif tarih tenkidi denemelerini aşan bir yaklaşım sergileyebildiklerini söylemek zordur. Akademik düzeyimizi bununüstüne çıkarabilecek yeni bir perspektif arayışı da pek bulunmamaktadır.

Özellikle Mekkî ayetlerin nüzul zamanını tespit konusunda farklı yaklaşımlara ve somut adımlara ihtiyaç duyduğumuz aşikârdır. Bu çerçevede son yüz elli yılda batılı araştırmacılar tarafından gündeme getirilen konulardan biri, Kur'an'da geçen *er-Rahmân* isminin kullanıldığı tarihi aşamanın tespiti ve belirleyiciliğidir. Söz konusu batılı araştırmacılar tarafından, *er-Rahmân* isminin Kur'an'daki kullanımının, nüzul tarihinde genel de olsa kronolojik bir evreye denk geldiği tespitleri yapılmıştır. Söz konusu evre, orta Mekke dönemi olarak nitelenebilir. Meseleye bu tespit çerçevesinde baktığımızda, *er-Rahmân* isminin, belli oranda ayet, pasaj ya da surenin kronolojisine ilişkin yaklaşık bir zaman aralığı tayin etme imkânı verecek bir ölçüt istidadı taşıdığı söylenebilir. Ne var ki bu umut verici tespitin, Müslümanca olmayan bir çıkış noktası ve ideolojik bir arka planı bulunduğuna; ayrıca yapılan tarihlendirmenin de yanlış ve eksik olduğuna dair bazı itirazlar mevcuttur. Mesela vaktinde ülkemizde yapılan bazı çalışmalarda bu eleştirilerin dile getirildiğini görüyoruz.³ Biz, söz konusu tespiti ideolojik çıkış noktaları ve

2 Hadiye Ünsal, *Erken Dönem Mekkî Surelerin Tahlili*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015; Bayram Ayhan, *Kur'an'ın Nüzul Sürecinde Vahyin İlk Yılın Tahlili*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015; Mustafa Öztürk, Hadiye Ünsal, "Evvelü Mâ Nezel Meselesi Bağlamında Erken Dönem Mekkî Surelerin Kavram ve Anlam Dünyası", *Sempozyum Kur'an Nüzûlünün Mekke Dönemi*, 29 Haziran-1 Temmuz 2012 Çorum, ss. 93-143; Davut Şahin, "Hartwig Hirschfeld'in Mekkî Ayetleri Konu Eksenli Tarihlendirme Çabaları", *Sempozyum Kur'an Nüzûlünün Mekke Dönemi*, 29 Haziran-1 Temmuz 2012 Çorum, ss. 233-252; İsmail Çalışkan, "Kur'an Vahyinin Mekke Yıllarında Kelimelerle ve Kavramlarla Zihniyet İnşası", *Sempozyum Kur'an Nüzûlünün Mekke Dönemi*, 29 Haziran-1 Temmuz 2012 Çorum, ss. 257-274.

3 Suat Yıldırım, "er-Rahmân Vahyinin Kur'an-ı Kerimde Kullanılışı", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1980, sayı: 4, s. 33 vd.; *Oryantalistlerin Yanılgıları*, Ufuk Kitap, İstanbul 2002, ss. 196 vd., 235, 236 (Bu kitapta sayfa 192 ile sayfa 213 arasındaki kısım adı geçen makalenin tamamen tekrarıdır. Dolayısıyla bir daha kitaba atıfta bulunulmayacaktır.); Mustafa Maden, *Kur'an'da er-Rahman İsmi ve Bu İsmi Yönelik İddialara Muhatap Olan Ayetlerin Yorumu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009, ss. 107 vd.

tesiri; eleştirileri de ne kadar haklı oldukları ve amaçları açısından değerlendirilmek istiyoruz. Aynı zamanda *er-Rahmân* ismi etrafındaki bu tartışmanın Kur'an kronolojisine ne kadar katkı sağlayabileceğini, söz konusu ideolojik etkilerden olabildiğince bağımsız bir şekilde tartışacağız. Makalede konuyu en baştan ele alan didaktik bir üslup takip etmeyeceğimizi, ama serdedilmiş bir takım görüşleri tartışmayı amaçladığımızı belirtmek isteriz.

1. Kur'an'da Geçen *er-Rahmân* İsmi'nin Kronolojisine İlişkin Bazı Batılı Görüşler

Nöldeke, Grimm ve çok sonraları Blachéré, Kur'an'da geçen *er-Rahmân* isminin kullanımını, kendi tasniflerinde ikinci Mekke dönemine ait surelere hasretmişlerdir.⁴ Hatta –yapılan bir tespite göre- bu batılı araştırmacıların, geleneksel sıralamada yeri farklı olan sureleri, *er-Rahmân* isminin geçiyor olmasını gerekçe göstererek ikinci Mekke dönemine kaydardıkları da gözlenmektedir.⁵ Mesela Rahmân suresi ile ilgili kanaatleri böyledir. Bu sure –yine aynı tespite göre- geleneksel sıralamalara bakıldığında görülecektir ki Medine döneminde nazil olmuştur.⁶ Meseleyi daha ileri götüren ve Hz. Peygamber'in kendi kurduğu dinin tanrısını belirlemede tereddüt geçirdiğine yoran -ki biz bunun Mekkeli müşrikler tarafından dillendirilmiş bir durum olduğunu da biliyoruz- batılı araştırmacılar bile bulunmuştur.⁷ Yine bazıları, Hz. Peygamber'in Arabistan'da bulunan ve Tanrı'ya *Rahmân* diyen bir Hıristiyan mezhepten etkilenmiş olmasını mümkün görmüştür.⁸ Bu iddianın, "Rahmânu'l-Yemâme" yani Müseylime ile ve Yemâme'de Hıristiyanlığın bulunması ile ilgili bir teori olduğunu söyleyebiliriz. Batılı araştırmacılar, Kur'an'da ilahın bazen *Rab* diye, bazen *er-Rahmân* diye, bazen de *Allah* diye anılmasından hareketle ilgili kullanımların nüzul dönemi içinde belli bir kronolojisinin bulunduğunu, söz konusu kronolojinin de Hz. Peygamber'in yürüttüğü siyasetle doğrudan ilişkili olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara bu konuyu araştırma ilhamını ve-

4 *er-Rahmân* isminin kullanılmaya başlaması, kullanılma sebepleri ve kullanımının terkedilmesi konusundaki değerlendirmeler için bk. Hubert Grimme, *Mohammed*, Münster 1895, ss. 35- 42; Richard Bell, *Introduction to the Qur'an*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1953, s. 101, 102; Watt, *Kur'an'a Giriş*, ss. 140-145, .

5 Yıldırım, "er-Rahmân Vasfının Kur'ân-ı Kerîmde Kullanılışı", s. 34.

6 Neal Robinson, *Discovering The Qur'an A Contemporary Approach To A Veiled Text*, SCM Press, London 2003, ss. 89, aha geniş bilgi için ss. 87-92'ye bakılabilir.

7 Bk. Jacobey'den nakle Yıldırım, "er-Rahmân Vasfının Kur'ân-ı Kerîmde Kullanılışı", s. 34.

8 J. Jomier'in fikirleri için bk. Yıldırım, "er-Rahmân Vasfının Kur'ân-ı Kerîmde Kullanılışı", s. 35.

ren şey, çok önceleri Kutsal kitap metin tenkidinde kaydedilmiş olan gelişmelerdir. Şöyle ki Tanrı'nın Tevrat metnindeki farklı isimlerinin, metnin farklı dönemlerde farklı yazarlar tarafından kaleme alınmış olmasıyla ilgili olduğu keşfedilmiştir. Yapılan bu keşfin, batılı araştırmacılar tarafından Kur'an metninin teşekkül sürecine de yansıtıldığını söylemek yanlış olmasa gerekir.⁹ Kur'an için farklı yazarlar tarafından kaleme alınma teorisi çoğu kez öne çıkmasa da Kur'an'ın Hz. Muhammed'in kendi siyasî ihtiyaçlarına göre yaşamı boyunca şekillendirdiği kendi sözlerinin bir mecmuası olma fikri, böylece ileri sürülmüş olmaktadır.

er-Rahmân ismi çerçevesinde yapılan batılı tespitlerin ideolojik olduğuna ilişkin değerlendirmeleri yansıtmış olduk. Söz konusu değerlendirmelerin gerekçeleri ortaya konulurken bilimsel bir yaklaşımın benimsenmeye çalışıldığını; bir takım aksi istikamette kanıtlar serdedilmek suretiyle batılı yaklaşımların yanlışlanmaya çalışıldığını görmekteyiz. Özellikle batılı araştırmacıların sergilediği ideolojik tutuma ilişkin söz konusu eleştiriler, ciddî haklılık payı taşımaktadır. Bununla beraber biz, batılı görüşler aleyhinde serdedilen aksi istikametteki kanıtların da denetlenmeye muhtaç olduğunu düşünmekteyiz. Zira gerçekliğin haklı veya haksız bir amaç için kullanılma ihtimali, onu doğru bir şekilde tespit etme zorunluluğumuzu ortadan kaldırmaz. Öyleyse Kur'an kronolojisinin gerçekliğini olduğu gibi tespit etme sadedindeki akademik gayretler de özü itibarıyla Müslümanlara ve İslâm'a zarar verici faaliyet olarak değil, bilakis önemli bir katkı olarak görülmelidir.

er-Rahmân isminin kullanımına ilişkin batılı tespitlere yönelik en önemli itiraz şu şekildedir: Onların iddia ettiklerinin aksine bu ismin kullanıldığı ayetler, geleneksel nüzul kronolojisi verilerinde tüm vahiy dönemine yayılmış vaziyette bulunmaktadır. Yine batılı araştırmacılarından olan Bell ve Watt'ın da benzer bir eleştiriyi dillendirdiğine şahit olmaktadır.¹⁰ Hatta öyle ki bu denetlemeyi her surenin başında bulunan besmeleyi hariç tutarak yapsak bile

9 Yıldırım, "er-Rahmân Vafsinin Kur'ân-ı Kerimde Kullanılışı", ss. 35, 36.

10 Bell ve Watt, Mekke yıllarının ikinci döneminde bir sık kullanımı kabullenseler de *er-Rahmân*ın bu döneme hasredilmesini benimsemezler: "Bu isim Hz. Muhammed'den önce Arabistan'da kullanılmıştır. Güney Arabistan yazmalarında bulunuyordu ve Hz. Muhammed'in ömrünün sonuna doğru ortaya çıkan diğer 'peygamberler' kullanmışlardır. Form Yahudi olabilir. Süryanicede yaygın Yahudi yazmalarında genel bir kullanımdır. Bu ismi adapte etmek için Muhammed'in Yahudiliğe doğrudan dayanması meselesi şüphe götürür. Bu isim oldukça düzenli bir Arapça forma sahiptir. Her hâlükârda bu isim en erken Kur'an bölümlerinde neredeyse hiç geçmez..." Bell, *Introduction*, s. 103, 143 144; Watt, *Kur'an'a Giriş*, s. 143, 187, 188.

durumun değişmeyeceği görülmektedir. Dolayısıyla *er-Rahmân* isminin genel kullanımından hareketle Kur'an'ın isim tercihinde herhangi bir kronolojik gelişimden söz edemeyiz.¹¹

Aslında kaba bir gözlemlerle yetinmiş olsak *er-Rahmân* isminin belli bir kronolojik evreye mahsus bir kullanımının bulunmadığı şeklindeki itirazların haklı olduğunu düşünebiliriz. Bununla beraber *rahmân* kelimesinin farklı kullanım biçimlerini dikkate aldığımızda durumun biraz farklılaşmaya başladığını gözlemleriz. Bir kere bu kelime, Allah hakkında hem özel isim formunda hem de sıfat olarak kullanılmıştır. Söz konusu kelimenin Kur'an'da geçtiği yerleri tararsak, vahyin her dönemine yayılmış bir şekilde görürüz. İsim olarak kullanıldığı yerleri dikkate alırsak -ki batılı araştırmacılar özellikle bunun üstünde durmak istemişlerdir- durumun farklılaşmaya başladığını teslim etmemiz gerekmektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *rahmân* kelimesinin sıfat almamış yalın isim olarak geçtiği yerler, Ra'd, İsrâ, Meryem, Tâhâ, Enbiyâ, Furkân, Şu'arâ, Yâsîn, Zuhruf, Kâf, Rahmân, Mülk, Nebe' surelerinin ilgili ayetleridir. *er-Rahmânü'r-Rahîm* şeklinde sıfat veya sıfat almış isim formunda kullanıldığı yerler ise Fâtiha, Bakara, Neml, Fussilet, Haşr surelerinin ilgili ayetleridir. *Rahmân* kelimesinin yalın isim olarak kullanıldığı birinci grup surelerin nüzul zamanı geleneksel sure kronolojisine ilişkin listeler incelendiğinde Ra'd suresi ve Rahmân suresi hariç diğer bütün sureler için ortak bir zaman aralığından bahsetmek mümkün gözükmemektedir. Söz konusu iki surenin ise Mekkî ya da Medenî olduğunda ciddi ihtilaf söz konusudur. Yukarıda anılan diğer sureler ise nüzul sıralamasına göre olan bu listelerde 26. sıra ile 79. sıra arasında değişmekte ve özellikle sıralamalarının 30'lu sıralarla 40'lı sıralar arasında yoğunlaştığı görülmektedir. Mekkî surelerin sayısının listelere göre değişse de yaklaşık 85 olduğunu da hatırlamak yerinde olur. Listelerin Ali b. Ebî Tâlib, İbn Abbas, İbn Vâkıd, Ca'fer es-Sâdık, Mukâtil b. Süleyman, İbnü'd-Dureys (Osman b. 'Atâ el-Horasânî tarikiyle İbn Abbas), Ya'kubî (Ebû Sâlih ö. 101H), İbnü'n-Nedîm (İbn Şihâb ez-Zührî -ö. 124H- vasıtasıyla Nu'man b. Beşîr'den nakletmiştir), ez-Zerkeşî (Câbir b. Zeyd ö. 93H) ve es-Suyûtî'ye ait olduğunu belirtmek isteriz. Hariç tuttuğumuz Ra'd suresi ise İbn Abbas, Mukâtil b. Süleyman ve Ya'kubî'nin Ebû Salih'ten naklettiği listeye göre Mekke'nin ortaları ile sonları arasında 72., 69. ve 70. sıralar şeklinde inmiş gözükmemektedir. Diğerleri Medine döneminin başları ve ilerleyen yıllarına denk gelecek

11 Yıldırım, s. 37. Suat Yıldırım, *rahmân* vasfı/sıfatı demekte oldukça ısrarlı ve tutarlı davranmıştır. Bunun bilinçli bir tercih olduğu anlaşılmaktadır.

şekilde sıralamışlardır. Yine hariç tuttuğumuz Rahmân suresi ise aynı kişiler tarafından 12., 13. ve 12. sıra gibi başlangıçtan sonraki erken döneme gelecek şekilde sıralanmıştır. Ayrıca İbnu'n-Nedîm listesinde ise 35. sırada gözükmektedir. Diğerleri ise Medine döneminin başları ve ilerleyen yıllarına denk gelecek şekilde sıralamışlardır.¹² Bu veriler çerçevesinde baktığımızda batılı araştırmacıların *er-Rahmân* isminin kullanılmasını ikinci Mekkî dönem olarak sınırlandırmalarını tümünden gerekçesiz sayamayacağımız ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte herhangi bir inisiyatif kullanmadan bu aralığın dar şekliyle “en erken Mekkî dönem” geçtikten sonra başladığını ve Mekke döneminin sonlarına kadar sürdüğünü söyleyebiliriz. Eğer Ra'd ve Rahmân suresindeki ihtilafı değerlendirmeleri de ölçü olarak alırsak *er-Rahmân* isminin yalın bir şekilde kullanımının Medine döneminin ortalarını geçen bir zamana kadar sürdüğü söylenebilir. Belirtmek isteriz ki biz de bu iki sureyi Mekkî kabul eden listeleri daha tutarlı bulmaktayız. Özellikle Rahmân suresi ile ilgili siyer kaynaklarında geçen ve Abdullah b. Mes'ûd'un onu Kâbe'de müşriklerin başkalarına rağmen okuduğundan bahseden çok bilinen rivayet de bunu desteklemektedir.¹³ Ra'd suresine gelince belli ayetlerin sebebi nüzul bilgisi her ne kadar Medenî bir vasata işaret etse de surenin genel muhatapları, konuları ve üslubu daha çok Mekkî olduğu intibamı güçlendirmektedir.

Yeri gelmişken daha özel bir tartışmaya da değinelim. Blachéré, Furkan suresi 63. ayeti, Medenî olduğunu düşündüğü bir ayet grubu içinde telakki etmiştir. Hâlbuki o, *er-Rahmân* isminin geçtiği tüm Kur'an pasajlarını orta Mekke döneminde kabul etmiştir. Bu durum, Blachéré'in *er-Rahmân* isminin kronolojisi açısından kendisiyle çelişmesi olarak değerlendirilmiştir. Buna göre o, bu pasajdaki *er-Rahmân* ismini gözden kaçırmış olmalıdır.¹⁴ Söz konusu eleştiriyi destekleyerek diyebiliriz ki içinde *er-Rahmân* isminin geçtiği söz konusu ayetin Medenî olabileceğine ilişkin kanaatin yanlış olduğunu, hem klasik listelerden hareketle hem de söz konusu ayetin içerdiği anlamdan hare-

12 Bkz. Ahmed b. Ebu Yakub b. Vehb b. Vâhid el-Kâtib el-Abbâsî, el-Marûf bi'l-Yakubî, *Târîhu Yakûbî*, Dâru Sâdir, Beyrût 1992, c. 2, ss. 33, 34, 43; Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyub b. Dureys el-Becelî, *Fedâilu'l-Kur'ân*, tahk. Urve Bedîr, Dâru'l-Fikr, Dimesk 1987, s. 33,34; İbn Nedim, *el-Fihrist*, Dâru'l-Marife, Beyrût 1994, ss. 42,43; Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *Mefâtihu'l-Esrâr ve Mesâbilu'l-Ebrâr*, nşr. Muhammed Âzerşeb, Mirâs-ı Mek-tûb, Tahran 2008, c. 1, ss. 19-23; Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût 2011, c.1, ss. 139, 140; Celâleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 2007, c. 1, s. 53.

13 Muhammed b. İshâk, *Sîretu 'bni İshâk*, tahk.: Muhammed Hamîdullah, by., 1401/1981, ss 166; İbn Hişâm *es-Sîretü'n-nebevîyye*, tahk.: Süheyl Zükâr, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1412/1992, c. 1., ss. 205, 285, 288.

14 Yıldırım, “er-Rahmân VASFİNİN Kur'ân-ı Kerîmde Kullanılışı”, s. 38.

ketle rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira bu ayet, “*cahillerden yüz çeviren ve onlara selamete diyen müminler*” den bahseder ki böylece Mekke döneminin karakterini yansıtır. Hatta klasik nesh çalışmalarında söz konusu ayetin, fiilî mücadeleyi emreden Medenî ayetler tarafından nesh edilip edilmediğinin tartışıldığı da görmektedir.¹⁵ Dolayısıyla bize göre de Blachéré, söz konusu ayetin kronolojisi ile ilgili yaptığı tespitte yanılmıştır. Fakat o, bu kendi tespiti ile çelişse de *er-Rahmân* isminin kullanıldığı zaman aralığına ilişkin genel teoriye katılmakla isabet etmiştir.

er-Rahmânu’r-Rahîm şeklinde sıfat almış isim formunda kullanıldığı surelerin nüzul aralığını dikkate aldığımızda ise durum biraz daha farklılaşmaktadır. Fâtiha suresi oldukça ihtilaflıdır. İbn Abbâs ve Ya’kûbî listelerine göre 6. sıra; Suyûtî’ye göre 5. sıra gibi oldukça erken bir döneme gitmektedir. Mukâtil, Fâtiha’yı Mekke döneminin en sonuna tehir ederken diğerleri bu sureyi Medenî olarak kabul etmiştir. Fatiha suresinin nüzul zamanına ilişkin doğrudan ve tali rivayetlerin karmaşıklığı, geleneksel yöntemlerle bir karar vermeyi en azından bir intiba edinmeyi güçleştirmektedir.¹⁶ Diğer dört sure ise en erken 38. sıradan başlayarak Medine döneminin sonlarına doğru 100. nüzul sırasına kadar tehir edilmiştir. Hemen belirtelim ki sıralamaların gösterdiği şey, bu surelerin klasik nüzul sıralamalarının genelinde daha çok Mekke’nin sonuna kadar 40’lı ve 80’li sıralar arasında tarihlendirilmiştir. Basmelenin tedrici bir şekilde oluştuğunu anlatan meşhur rivayetlerin¹⁷ de

15 Ebû Cafer Muhammed b. Ahmed b. İsmail en-Nahhâs (ö. 338H), *Kitâbu’n-nâsih ve’l-mensûh*, by., ts., ss. 202, 203.

16 Fâtiha suresi gibi kronolojisi oldukça sorunlu Kur’an bölümlerine ilişkin farklı tarihî yöntemlerin uygulandığı çalışmalar yapılabilir. Mesela bizim yaptığımız, Fâtiha suresinin kronolojisine ilişkin ifade kalıplarından hareket eden bir ortak çalışma için Bk. Selim Türçan, Ömer Dinç, “Kur’an’ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatabilir mi? Fâtiha suresinin Nüzul Zamanına İlişkin Bir Değerlendirme”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/2, c. 14, sayı: 28, ss. 5-34.

17 Besmele formunun ve özellikle *er-Rahmân* kelimesinin ve ardından da *er-Rahman er-Rahîm* kalıbının tedricen eklendiğini gösteren rivayetler için bk. Ebu Davud Süleyman b. Eşas b. İshâk (ö. 275H), *Sünenü Ebi Dâvûd*, tahk.: Yûsûf el-Hâc Ahmed, Mektebetü İbn Hacer, Dimeşk 2004, Kitâbu’s-Salât, 125, s. 177; Ebu’l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkindî (ö. 375H), *Tefsîru’s-Semerkindî Bahru’l-ulûm*, tahk.: Muhammed Muavvez, Adil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrût 1993, c. 1, s. 75; Ebu Bekir Muhammed b. Ali el-Üdfüvî (ö. 388H), “Mukaddimetü Kitâbi’l-İstiğna fî ulûmi’l-Kur’ân ve Tefsîru Sûreti’l-Fâtiha minhu”, neşr.: M. Suad Mertoğlu, İslam Araştırmaları Dergisi, yıl 2011, S. 25, s. 80; Ebu Muhammed Abdulhak b. Gâlib İbn Atiyye (ö. 546H), *el-Muharraru’l-veçiz fî Tefsîri’l-kitâbi’l-azîz*, tahk.: Abdüsselam Abdüşşâfî Muhammed, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrût 2001, c. 1, s. 61; Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671H), *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, tahk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü’r-Risâle, Beyrût 2006, c. 1, s. 144; Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey (ö. 741H), *et-Teshîl*

desteklemesi ile biz *er-Rahmânu'r-Rahîm* şeklindeki kullanımın da başlangıçtan sonraki dönemde gündeme geldiği düşüncesini ağırlıklı görüş olarak değerlendirebiliriz. Böylece en azından başlangıcı ile ilgili yaklaşık bir sonuç elde ederiz.

Bu durumda iki veri çerçevesinde ortaya çıkan kuvvetli kanaat şu olabilir: *Rahmân* kelimesinin yalın ve özel isim olarak kullanımı, Mekke'nin başlangıç döneminden sonra ortaya çıkmış ve Mekke'nin ilerleyen yıllarında sona ermiştir. *er-Rahmân er-Rahîm* şeklinde terkip biçiminde kullanımı ise başlangıcı itibariyle önceki tespitle benzeşse de sonraki tüm vahiy dönemine yayılmış bir kullanım olarak gözükmektedir. O zaman *rahmân* kelimesinin yalın isim olarak kullanımı eski bir durumu yansıtır. Taberî'nin 'Atâ el-Horasani'den naklettiği bir rivayete göre Allah kendisinden başka hiçbir yaratılmışın isimlendirilmediği *er-Rahmân* ismini Müseylime kendisine isim olarak seçince, kulları, bu ismi almış olan kişinin isminden kendi ismini ayırsınlar diye kendisi için *er-Rahmânu'r-Rahîm* ter kibini kullanmıştır.¹⁸ Taberî'nin de desteklediği bu haber, Kur'an kronolojisine ilişkin serdedilen tespitlerle uyumludur. Bu da batılı araştırmacıları, amaçları açısından değilse bile tespitleri noktasında önemli oranda haklı kılmaktadır. Yerleşik hale gelip bu ilk dönemden sonra tüm vahiy dönemlerini kaplayan şey, onun devamlı sıfat almış bir isim ya da bir sıfat olarak kullanımudur. *er-Rahmânu'r-rahîm* ter kibinin besmelenin bünyesinde bir kalıp olarak sürekli tekrarlandığını da unutmamak gerekir.

2. *er-Rahmân* İsmine İlişkin İddialar ve Nüzul Kronolojisi Bakımından Değeri

Bazı batılı araştırmacılar, *rahmân* kelimesinin, rahmeti ifade eden anlamı dikkate alınmaksızın gazap ve şiddet ifade eden metin bağlamlarında da kullanıldığını, bunun da vahyin söz konusu döneminde doğrudan *Allah* ismi ye-

li ulûmi't-tenzîl, tahk.: Muhhamed Sâlim Hâşim, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1995, c. 1, s.43.

Hasan Basrî'ye göre ise besmele ifadesi ilk defa Neml suresinde nazil olmuştur. Bk. Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebi Şeybe (ö. 235H), *el-Musannef*, tahk.: Muhammed Abdullah el-Cumu'a, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2004, c. 11, s. 78; el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, c. 1, s. 147.

Besmelenin tedricen geliştiğini gösteren rivayetlerin değerlendirmesi için bk. Türçan, Dinç, "Kur'an'ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatılabilir mi? Fâtîha Suresinin Nüzul Zamanına İlişkin Bir Değerlendirme", ss. 13, 15.

18 Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310H), *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, tahk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kâhire 2001, c. 1, s. 129.

rine kullanıldığıının bir başka delili olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu fikirden yola çıkan kimi batılı araştırmacılar şunu da söyleyebilmiştir: *Rahmân* kelimesi, *rahmet* kökünden türememiştir; Hz. Muhammed onu etkisi altına girdiği dinî geleneklerden alıntılanmış olmalıdır. Mekkelilerin *er-Rahmân*'ı tanımadıklarını ifade etmeleri de bunu yansıtır. Böylece Hz. Peygamber'in kendi tanrısına başka kültürlere referansta bulunan bir ismi uygun bulduğu ve siyaseten de böyle yapmanın işine geldiği bir dönemden bahsedilmiş olmaktadır. Aslına bakılırsa -elbette batılılarla aynı motivasyona dayanmasa da- *er-Rahmân* isminin rahmet kökünden müştâk olmayıp mürtecel bir isim olduğuna dair görüşlerin azınlık Müslüman bilginler tarafından da dillendirildiğini görüyoruz.¹⁹

Söz konusu iddiaya verilen cevaplara girmeden önce şunu belirtmek isteriz ki tefsir faaliyetlerinin ilerlediği dönemlerde *er-Rahmân* isminin içinde geçtiği cümlelerin bağlamına uyumunun bir müşkil teşkil ettiği düşünülmeye başlanmıştır. Şöyle ki müfessirler *er-Rahmân*'ın *azabından* bahseden ayetlerde rahmet etme ve ihsanda bulunma anlamından türemiş olan *er-Rahmân* ismi ile *azap* arasında bir tenafür görüp bunu halletmeye çalışmışlardır. Bunun genel sebebi, Kur'an'da Allah'ın isim veya sıfatlarının konuya ve metinsel bağlama göre kullanıldığı; bunun da belagatin bir gereği olduğu düşüncesidir. Dolayısıyla erken dönemlerde bu tür açıklamalara bir takım temeller bulunabilse de biz, Kur'an'da *er-Rahmân* isminin yerli yerince kullanıldığına yönelik açıklamalara, daha çok belagatin tefsire uygulandığı sistematik tefsir yaklaşımlarında rastlamayı umabiliriz. Bu da *er-Rahmân* isminin bağlamıyla uyumu çerçevesindeki açıklamaların muhtemelen oldukça geç dönemlere, mesela Zemaşerî sonrasına kalmış olması demektir. Özellikle *er-Rahmân*'ı ve *O'nun azabını* yan yana zikreden ayetlerin açıklamalarına tefsirlerden kronolojik biçimde baktığımızda söz konusu durumun daha net biçimde ortaya çıktığını göreceğiz.²⁰ Burada dikkat çekmek isteriz ki müfessirlerin vaktinde getirdiği bu izahlar, *rahmet* kökünden türeme fikrinden hareket etmiş olup *er-Rahmân* ismi ile nüzul kronolojisi veya nüzul bağlamı arasında neredeyse hiçbir ilgi kurulmadan yapılmıştır:

19 Batılıların sözlüklerde verilen bilgiler arasında kendi ideolojik tavırlarına göre seçme yapıp yorumu gittikleri anlaşılmaktadır. Bk. Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim İbn Manzûr el-Efrikî el-Mısri (ö. 711H), *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sadr, Beyrût 1410/1990, c. 12, s. 231.

20 *er-Rahmân* isminin geçtiği ayetler çoktur. *er-Rahmân*'ın *azabı* bağlamında, Suat Yıldırım'ın da dikkatimizi çektiği gibi, iki ayetin öne çıktığını görüyoruz. Biz de bunlara ilişkin yorumları tetkik ederek verdik.

Söz konusu ayetlerden biri, Enbiyâ 21/42 ayetidir: “*De ki gece ve gündüz er-Rahmân’dan sizi kim koruyacak! Bilakis onlar Rablerinin zikrinden yüz çeviriyorlar.*” Bu ayetin siyak ve sibakı değerlendirildiğinde, Allah’ın azabının bir an önce gelmesini alaycı bir üslupla talep eden müşriklere yönelik bir azap tehdidi içerdiğini görebiliyoruz. Bizi asıl ilgilendiren tarafı ise *rahmân* kelimesi üzerindeki spekülasyondur. Tefsirlere baktığımızda erken dönem tefsirlerden hemen hiç birinin bu isim üzerine yoğunlaşmış ve bir açıklama getirdiğini görmemekteyiz.²¹ Yahyâ b. Sellâm ve Taberî gibi müfessirler burada “*mine’r-rahmân*” ifadesini “*min emri’llâh*” şeklinde anlamak gerektiğini ifade etmişler,²² dikkatlerini konumuz olan *er-Rahmân* isminin “*rahmet eden ihstanda bulunan şeklindeki*” anlamından başka bir konuya vermişlerdir. Bununla beraber onlar, *er-Rahmân* isminin tam olarak *Allah* ismi yerine kullanıldığını da imâ etmiş olmaktadır ki bu, ilgili batılı araştırmacıların belirginleştirmeye çalıştığı hususla paralellik arz eder. Taberî’nin *er-Rahmân* ismi etrafındaki spekülasyonlara hassasiyeti, bunun bilinçli bir tefsir olduğunu da gösterir. Yine de görebildiğimiz kadarıyla erken dönem müfessirleri içinde sadece Mâtürîdî’nin söz konusu ayet bağlamında *er-Rahmân* ismi etrafında müşriklerle yapılmış olan tartışmaya açıkça atıfta bulunduğu anlaşılmaktadır. Mâtürîdî’ye göre ayetin tevili babında muhtemel iki vecihten ikincisi şu şekildedir: Bu ifadeler müşriklere hatırlatma ve uyarma kabilinden gelmiş olabilir. Çünkü onlar *er-Rahmân*’ı inkâr ediyorlar ve “*er-Rahmân da neymiş?*” diyorlardı. Ayetin ilgili ibaresi, “*er-Rahmân’ı nasıl inkâr ediyorsunuz, O sizi azabından gece gündüz koruduğu halde?*” anlamına gelmektedir. Böylece ayetin devamı da “*Bilakis onlar Rableri er-Rahmân’ın zikrinden yüz çeviriyorlar*” anlamına gelir.²³ Dikkat edilirse Mâtürîdî tarafından dönemine göre Kur’an bütünlüğünü reyî ile öne çıkardığı bir yaklaşım sergilendiğini söyleyebiliriz. Ayrıca bu reyin genel Kur’an muhtevası ve nüzul dönemi tarihi malumatına dayandığını vurgulamak gerekir. Her ne kadar Mâtürîdî, *er-Rahmân* isminin *rahmet* kökünden gelmiş olmakla *er-Rahmân’ın azabı* tamlaması arasında manevî bir tenafürden ve bunun nasıl çözümleneceğinden bir müşkil olarak açıkça bah-

21 Mesela bk. Mukâtil b. Süleyman (ö. 150H), *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, tahk.: Ahmed Ferid, Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, Beyrût 1434/2003, c. 2, s. 359; Ebû Abdillâh Süfyân b. Sa’îd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî (ö. 161H), *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, Beyrût 1403/1983, s. 201; Abdurrazzâk b. Hemmâm es-San’anî (ö. 211H), *Tefsîru’l-Kur’an*, tahk.: Mustafa Muslim Muhammed, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad 1410/1989, c. 2, ss. 22 vd..

22 Yahyâ b. Sellâm (ö. 200H.), *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, tahk.: Hind Çelebi, Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, Beyrût 1424/2004, c.1, s. 314; et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 7, s. 5698.

23 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333H), *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, tahk.: Murat Sülün, Dâru’l-Mizân, İstanbul 2007, c. 9, s. 285.

setmiş gözükme de *er-Rahmân* isminin müminler ile müşrikler arasındaki bariz bir tartışma nedeniyle özellikle kullanılıp tekrar edildiğinden bahsederek zihne gelen bu anlam tenafürünü adeta kendiliğinden çözmüş olmaktadır. Yani ona göre *er-Rahmân* isminin Allah ismi yerine kullanılmasının sebebi, içinde geçtiği ayetin bağlamı değil, indiği dönemdeki siyasi konjonktürdür. Bu açıklamanın, ilgili batılı araştırmacıların parmak bastığı tarihî bağlama bağlı çözümleme ile uyumlu olduğunu itiraf etmek durumundayız. Yani çözüm, *rahmân* kelimesinin bazı Müslüman ve batıllarının dediği gibi *rahmet* kökünden türediğini inkâr etmek biçiminde metin bağlamında halledilmek yerine, tarihî bağlamda halledilmiş olmaktadır. Bununla birlikte Mâturîdî, bu konuda sonraki müfessirleri pek etkileyememiştir.

er-Rahmân isminin “ihsan ve iyilikte bulunan” anlamına atıfta bulunan bir açıklamaya, ilk defa Zemahşerî’de rastlarız. Söz konusu açıklama, “Ta ancak kendilerine azaptan koruma rızkı verildiğinde, koruyanın kim olduğunu bildiler...” ifadesiyle²⁴ gelmiştir. Zemahşerî tarafından *er-Rahmân* ismi ile “rızkılandırma” arasında kurulan doğrudan bağ, zihinde oluşabilecek manevî tenafüre ilişkin bir tedbir alma düşüncesine dayanmaktadır. Belagat açısından tutarlılığı gösterme ihtiyacına dayanan bu tevile ilk defa Zemahşerî’de rastlamamız, elbette tesadüf değildir. Zira teorik belagat birikimini Kur’an tefsirine etkin biçimde uygulayan ilk kişi de odur.²⁵ Bunu da metin bağlamında yapmış gözükür.

Sonraki dönemde metni merkeze alan bu açıklamaların insan zekâsının ince dehlizlerini gösteren başka karmaşık versiyonlarına rastlamaya başlarız. Râzî (ö. 604 H), ayetteki cümle, “sensin koruyacak rahmetinle tüm yaratıkları” şeklinde verilmesi beklenen bir cevabı telkin etmek için böyle kurulmuştur, demektedir.²⁶ Beydâvî (ö. 685H), “er-Rahmân lafzında O’nun umumî rahmetinden başka koruyucu yoktur ve O’nun azabının çekilip gitmesi de O’nun verdiği mühlet ileler. Onlar akıllarına getirmezler ama sorsan bilirler” şeklinde bir açıklama getirmiştir.²⁷ Diğer müfessirlerde de rastladığımız bu

24 Ebu’l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538H), *Tefsîru’l-Keşşâf ‘an hakâiki ğavâmidi’t-tenzil ve ‘uyûni’l-ekâvil fi vucûhi’t-te’vil*, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Lübnan 2009, c. 3, s. 116.

25 Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-mufessirûn*, Dâru’l-Hadîs, Kâhire 1426/2005, c. 1, ss. 373-375.

26 Fahrüddîn er-Râzî, *et-Tefsîru’l-kebîr Mefâtilu’l-ğayb*, tahk.: Seyyid ‘İmrân, Dâru’l-Hadîs, Kâhire 1433/2012, c. 11, s. 446.

27 Nasıruddîn Ebû Sa’îd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beydâvî, *Envâru’t-tenzil ve esrâru’t-te’vil*, Dâru Sâdir, Beyrût 2001, c. 2, s. 667.

tutumun en ilginç tezahürü İbn Kesîr (ö. 774H)'de yaşanmıştır. Bir rivayet tefsircisi olarak bildiğimiz bu müfessir, tefsir geleneğinden ayrı olarak “*mine'llâh*” ifadesini *min* harf-i cerrinin Arap dilinde ğayr anlamına gelebilmesi nedeniyle “ğayru'llâh” şeklinde anlaşılması gerektiğini ve ayetin anlamının da “sizi gece ve gündüz er-Rahmân'dan başka kim koruyacak” manasına geldiğini iddia edebilmiştir.²⁸ Böylece İbn Kesîr, Allah'ın rahmet ve lütfunu ifade eden *rahmân* kelimesinin belagat açısından zaten uygun bir bağlamda kullanıldığı göstermek istenmiştir. Ne var ki bir rivayet tefsircisinden gelen ve kendisinin iddia ettiği çerçeveyi epey zorlayan bir tevile karşı karşıya olduğumuzu vurgulamamız gerekir.

Bir diğer örnek ise Meryem 19/44-45. ayetleridir. Hz. İbrahim'in babasına uyarısını anlatan bu ayetler şöyledir: “*Ey babacığım! Şeytana kulluk etme! Şeytan er-Rahmân'a asi olmuştur. Babacığım! Ben er-Rahmân'dan gelecek bir azabın sana dokunup da senin şeytana dost oluvermenden korkarım.*” Bu ayet, İbrahim'in babasına karşı yumuşak ve hisli davranışından, onun geleceğinden duyduğu endişeden bahsetmektedir. Öte yandan “*er-Rahmân'dan gelecek bir azabın sana dokunup da...*” şeklindeki uyarı ifadeleri, rahmet ve lütfu ifade eden bir isme azabı nispet etmesi nedeniyle dikkat çekicidir. Bu kullanımdaki hikmeti açıklamak için bazı müfessirler harekete geçmiştir. Ne var ki söz konusu açıklama tefsir geleneğinin en başından beri böyle geldiğini söyleme şansına sahip değiliz. Mukâtil b. Süleyman (ö. 150H), Süfyan es-Sevrî (ö. 161H), Yahya b. Sellâm (ö. 200 H) ve Abdurrazzâk b. Hemmâm²⁹ gibi müfessirlerin konuya hiç değinmediği görülmektedir. Mesela Taberî, her iki ayet bağlamında yine yukarıdaki ayette olduğu gibi sadece *er-Rahmân* ismi yerine *Allah* ismini kullanmıştır. Özellikle 45. ayette “Allah'ın azabından bir azap...” ifadesini kullanır.³⁰ Keza Se'lebî (ö. 427H) ve Beğavî (ö. 516 H)'de de konuya doğrudan bir değini bulamıyoruz.³¹ Bunun dışında tefsir geleneğinde ancak Zemahşerî'ye geldiğimizde bir farklı açıklama ile karşılaşırız. O, 44. ayette şeytanı vasıflandırma babında yaptığı bir açıklamayla *er-Rahmân* isminin anlamına bir atıfta bulunarak metni bu isimle bir tür bağdaştırmaya gider. Onun açıklaması şöyledir:

28 el-Hâfız 'Imâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Kesîr (ö. 774H), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Dârul-Ma'rîfe, Beyrût 1388/1969, c. 3, ss. 179, 180.

29 Bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, c. 2, s. 314; Süfyan es-Sevrî, *Tefsîr*, s. 185; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, c. 1, s. 227; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *Tefsîr*, c. 2, ss. 3 vd.

30 et-Taberî, *Tefsîr*, c. 7, s. 5503.

31 Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd el-Beğavî (ö. 516H), *Me'âlimu't-tenzîl*, tahk.: Muhammed Abdullah en-Nemr, Daru Taybe, Riyad 1414/1993, c. 5, s. 234.

“O şeytan ki senin sahip olduğun tüm nimetler kendi katından olan Allah’a asi olmak istemiştir.”³² Burada *rahmet etmenin, nimet verme* anlamına müracaat edilmiş olmaktadır. Zemahşerî’nin yaptığı bu açıklamadan sonra artık pek çok tefsir, “*er-Rahmân’dan gelen bir azabın...*” ibaresinin belagat açısından ne gibi bir hikmet taşıdığına dair açıklama yapacak ve müşkili gidermeye çalışacaktır. Beydâvî, Meryem suresi 44. ayette “*şeytan er-Rahmân’a asi olmuştur*” ifadesinde Allah’ın nimetlerin bahşedeni olduğu ve her asi kişinin de nimetlerin geri alınması ve intikam alınmasına müstahak olduğu açıklamasını yapar. 45. ayet çerçevesinde ise bu anlam üzerine devam eder.³³ Neseî, “Şeytan tüm nimetlerin bahşedicisi olan er-Rahmân’a asi olmuştur” şeklinde bir açıklama getirmiştir.³⁴ Ebu Hayyân 44. ayet bağlamında çok açık şekilde şunu söylüyor: “er-Rahmân lafzı O’nun rahmetinin genişliğine ilişkin bir hatırlatmadır, ‘vasfı böyle olana ibadet etmek ve asi olmamak gerekir’ demektir...”³⁵ Neysâbüî de (ö. 850), *rahmân* ve *şeytân* lafızlarının lügavî vaz’larının delaletinden hareket ederek bu ayette kullanıldığından, er-Rahmân’ın her türlü hayrın kaynağı, şeytanın da her türlü şerrin kaynağı olduğunu ifade etmiştir. Ebu’s-Su’ûd, “Asi olan kişiye itaat etmek de isyandır ve her asi olan kendisinden nimetlerin geri alınmasına ve intikam alınmasına müstahaktır” yorumunu yapmıştır.³⁶

Bu çerçevede zikredilebilecek diğer bir örnek ise Yâsîn 36/23 ayetidir. Ayetin meali şöyledir: “*O’ndan başka tanrılar edinir miyim? Ya onların şefaatinin bana hiçbir faydasının olmayacağı, beni de kurtaramayacakları bir zarar verirse er-Rahmân bana?*” Ne var ki müfessirlerin bu ayet bağlamında pek fazla tevile girmedikleri gözlenmektedir. Bunun tekrara girmek istemelerinden kaynaklandığını varsayabiliriz. Sadece İbn Kesîr’in bir cümlelik izahında ayette geçen *er-Rahmân* ismi yerine *Allah* ismini kullandığını görüyoruz.³⁷

Andığımız ayetlerin yorumlarında görüldüğü üzere özellikle hicrî ilk üç yüzyıldan sonraki tefsirlerde tarihi arka planın dikkate alınmaması, genel

32 ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 3, ss. 17-19.

33 el-Beydâvî, *Envâru’l-tenzîl*, c.2, s. 628.

34 Abdullâh b. Ahmed en-Neseî (ö. 710H), *Medâriku’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl*, tahk.: Mervân Muhammed eş-Şa’âr, Dâru’n-Nefâis, Beyrût 1430/2009, c. 3, s. 60.

35 Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 754H), *el-Bahru’l-mulîh fi’t-tefsîr*, Daru’l-Fikr, Beyrût 1412/1992, c. 7, s. 269.

36 Ebu’s-Su’ûd Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-’Imâdî el-Haneî (ö. 982H), *Tefsîru Ebi’s-Su’ûd ev İrşâdu akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kur’âni’l-Kerîm*, tahk.: Hâlid Abdülğani Mahfûz, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût 2010, c. 5, s. 368.

37 İbn Kesîr, *Tefsîr*, c. 3, s. 568.

bir eğilim olarak görülmektedir. Hatta konu, Kur'an metninin bütünlüğünü dikkate alan bir yaklaşımla bile ele alınmamıştır. Sadece *er-Rahmân* isminin *rahmet* kökünden gelmesi ile *er-Rahmân'ın azabından* bahsedilen ifadeler arasındaki manevi uyumsuzluk, müfessirler tarafından, dar konu bağlamı hatta cümle bağlamı uyumunu temin üzere yapılan takdirlerle veya dilin sair imkânları kullanılarak aşılmaya çalışılmıştır. Bunların içinde makul ve mantıklı, insan zekâsının ince ürünleri olan açıklamalar da yok değildir. Yine de tüm bu açıklamaların tarihi bir perspektifle üretilmediği ortadadır.

Eğer mesele Kur'an metnindeki belagati göstermeye yönelik bir tefsir değil de bir nüzul tarihi konusunu aydınlatmak ise sırf tarihi arka plandan hareket ederek açıklama getiren batıların, daha başarılı bir izah getirdiğini teslim etmemiz gerekir. Öte yandan söz konusu batılı araştırmacıların meseleyi Kur'an'ın kaynağı ile ilgili spekülâtif bir amaca yönelik heyecanla ele almaları, kaderin bir cilvesi olarak *rahmân* kelimesinin kökeni konusunda bizzat yanlışlarının da nedenini oluşturmuştur. Şöyle ki *Rahmân* isminin *rahmet* kökünden gelmediğini söyleyen bazı araştırmacılar, müşriklerin "*er-Rahmân da ne imiş? Biz onu tanımıyoruz*" kabilinden Kur'an'a yansıyan çıkışlarını, delil olarak getirirler. Buna göre söz konusu isim eğer *rahmet* kökünden gelmiş olsaydı Kureyşliler bilirlerdi. Kureyşliler bilmediklerine göre *rahmet* kökünden gelmemektedir. *er-Rahmân* ismi Hz. Peygamber tarafından başka kültürlerden alıntılanmış olmalıdır. Mesela Mordtmann ve Müller, bunun güneyli Araplardan alındığını iddia ederler.³⁸ Robinson, "Rahmân isminin Palmira ve Yemen'deki monoteistler tarafından Tanrı'nın Rahmân olarak adlandırıldığını gösteren yazıtlar vardır. Ama bu ismin Mekke'de bilindiğine dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Gerçekten Kur'an Rahmân ismi vahiyler içinde gelmeye başladığında Mekkeli paganların hiçbir ilgisini çekmediğini ima etmektedir..." demektedir.³⁹ Dolayısıyla söz konusu batılı araştırmacılara göre *er-Rahmân'ın azabından* bahseden ayetlerde bu ismin azab ile yan yana kullanılmasının manevî bir tenafüre sebep olması, söz konusu bile değildir. Olsa olsa söz konusu ayetlerdeki tenafür vehmi, Müslüman müfessirlerin bu ismin *rahmet* kökünden geldiğine ilişkin yanlışlarından kaynaklanır. Dikkat çekmek isteriz ki tarihin ancak verilere dayalı biçimde yapılması gerektiği müsellemler bir durumdur. Fakat bunun yanında tarihçinin veri olmayan yerde sözüm ona boşlukları rasyonel biçimde doldurmaya kalkması aslında çoğu

38 D. B. Macdonald, "Allah", İA, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1978, c. 1, s. 364.

39 Neal Robinson, *Discovering The Qur'an*, s. 91.

kez onun ideolojisini işletmesiyle sonuçlanmaktadır. Hâlbuki bu mesele Taberî tarafından tartışılmış ve batılı araştırmacıların iddialarının aksi istikametinde, daha tatmin edici ve rasyonel bir açıklamaya kavuşturulmuştur. Taberî'ye göre müşrikler bu *rahmân* kelimesini de *rahmet* kökünden gelen anlamını da biliyorlardı. O şöyle söylemektedir:

Bazı ahmaklar, 'Araplar er-Rahmân (ismini) tanımazlardı, ayrıca bu onların dillerinde de bulunmamaktadır. O yüzden müşrikler, bu ismi inkâr ederek Rasulullah'a "*er-Rahmân da ne (oluyor), senin emrettiğine mi secde edeceğiz?*" (Furkân 25/60) demişlerdi" diye iddia ettiler. Böyle düşünen kişiye göre sanki müşriklerin gerçekliğini bildikleri şeyi inkâr etmeleri muhal de. Yahut da bu kimse, Allah'ın kitabında Allah'ın "*kendilerine kitap verdiğimiz kimseler onu yani Muhammed'i tıpkı oğullarını tanıdıkları gibi tanır*lar" sözünü hiç okumamıştır. İnkârcılar buna rağmen onu yalanlıyorlar, nübüvvetini bile inkâr ediyorlardı. Bu sayede anlaşılmaktadır ki o müşrikler, sadece gerçekliği kendilerine göre sabit olmuş ve zihinlerinde iyice tanınmış olanın gerçekliğini savunmaktaydılar.⁴⁰

Görüldüğü gibi müşrikler açısından sorun, bunun Allah'a bir isim olarak takdiminde bir icat çıkarma tavrı görmeleriydi.⁴¹ Dolayısıyla *er-Rahmân* ismi müşrikler ile Müslümanlar arasında ideolojik bir kavgaın doğrudan nedeni olmuştur. Burada söz konusu fikre kail olan batılı araştırmacılar, Müslümanlar ve özellikle Kur'an ile müşrikler arasındaki çatışmanın ve söz düellosunun mahiyetini kavrayamamış, dönemin tartışma üslup ve tarzından bihaber olarak hareket etmişlerdir. Kaldı ki çevrelerinde bilinen bir ismi Arapların bilmemesi düşünülemez, zaten rivayete göre "Rahmânu'l-Yemâme" diye nam salan kişiye bizzat müşriklerin kendileri değinmektedirler. Gene yukarıda değindiğimiz bir başka rivayet de onların bu istismarından sonra Kur'an'ın bu ismi *er-Rahmânu'r-Rahîm* şeklinde terkip halinde kullanmaya başladığını ifade etmektedir. Gerçi bu, bazı iddialara göre, tanınmayan bir ismin yanına bir bilinen isim katarak *er-Rahmân* ismini bir sıfat gibi kullanmak ve böylece durumu telafi etmeye çalışmak olarak nitelenmiştir.⁴² Böylece bahse konu batılı yaklaşımın pozisyonu korunmaya çalışılmıştır. Hâlbuki Kur'an'ın kullanımında yapmış olduğu söz konusu değişiklik, müşriklerin olumsuz bir örneği gündeme getirmek suretiyle yapmakta oldukları istismarı boşa çıkarmaya yönelik stratejik bir hamle olarak durmaktadır. *er-Rahîm* isminin aksine *er-Rahmân*'ın insanlara isim olarak konulamayacağı düşüncesi de bunun hatırası olsa

40 et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 1, s. 130.

41 Bk. Yıldırım, "er-Rahmân Vafsinin Kur'an-ı Kerîmde Kullanılışı", ss. 26 vd.

42 Bu iddia için bk. Neal Robinson, *Discovering The Qur'an*, s. 91.

gerektir. Zaten batıda söz konusu fikre katılmayan başka araştırmacılar da bu ismin kullanımında yabancı etkiden çok yeni bir vurgudan bahsetmek gerektiğini ifade etmişlerdir. *İslam Ansiklopedisi'*nde "Allah" maddesini yazan Mcdonald şöyle der:

Peygamber bir zamanlar *rahmân* sıfatını, Allah kelimesine müradif olarak, istimal etmişti. Mekkeliler bunu Peygamber'in ibda'larından sayarlardı. Bunun için Hidaybiye muahedesinde konulmuş olan *al-rahmân* kelimesini Mekkeliler kabul etmeyerek, eskiden beri Mekkelilerin kullandıkları "ey Allah senin adın ile" (*bismikellahumme*) ibaresini kullanmasında ısrar etmişlerdi...

...Peygamberin en hâkim fikirlerinden biri olan insanın Allah huzurunda uyan, müdafaasız ve mâzeretsiz bulunması mefhumu bu isimler (*al-rahmân*, *al-rahîm*) ile diğer fikirlerinden daha ziyade ve tekrar tekrar ifade edilmiştir.⁴³

Burada, nüzul döneminde *er-Rahmân* isminin tartışıldığı tarihi durum, Mcdonald tarafından izah edilmeye çalışılmıştır. Fakat yine de bunun beraberinde müfessirlerin metin bağlamındaki tevillerine benzer bir tevilin onun tarafından işletilmeye çalışıldığını da görmekteyiz.

Sonuç

Kur'an'ın nüzul kronolojisini tespit meselesi, özellikle tarihi araştırmalar açısından bir zorunluluk arz etmektedir. Ne var ki elimizde söz konusu tespiti yapmamızı sağlayacak veriler, önemli ölçüde eksik olma, çelişkili ve tereddütlü bulunma gibi sebeplerle yetersiz durumdadır. Özellikle Kur'an vahyinin Mekke dönemine ilişkin kronoloji verilerinin Medine dönemininkilere nispetle daha az oluşu, bu alandaki arayışları kıymetli hale getirmektedir. Bahse konu zorlukları aşmak için bazı öneriler ileri sürülmüş olsa da spekülatif amaçlar, yanlı bakışlar ve savunmacı reflexler, meseleyi daha da karmaşıktırmaktadır. Söz konusu yaklaşım biçimleri, zaten önümüzde duran doğal engellere suni olan yenilerini katmaktadır. Dolayısıyla akademik gayretlerin net bir birikim elde etmesi, yakın vadede zor gözükmektedir.

Mekke döneminde inmiş olan Kur'an bölümlerinin kronolojisini tespit konusunda batılı bazı araştırmacıların dile getirdikleri belirleyicilerden biri *er-Rahmân* isminin kullanımınıdır. Bunda siyer kaynaklarının anlatıları kadar bizzat Kur'an'ın *er-Rahmân* isminin kullanımına Müslümanlarla müşrikler

43 Macdonald, "Allah", c. 1, s. 364.

arasında bir mücadele konusu olarak değinmesi de etkili olmuştur. Buna göre özellikle başlangıç yıllarından sonra orta Mekkî döneminde ve bu dönemin sonlarına doğru bu kullanımın yaygın olduğu söylenebilir. Hatta geleneksel listelerin bazılarında Medine dönemine tehir edilmiş olan ve içinde *er-Rahmân* isminin *Allah* ismi yerine yalın biçimde kullanıldığını gördüğümüz Rahmân ve Ra'd gibi surelerin yeri de bu orta Mekkî dönem olmalıdır. Zaten diğer bazı listeler de bu durumu desteklemektedir.

Zikredilen görüşlerin ardındaki ideolojik arka planı dikkate alan bazı Müslüman araştırmacılar ise *Rahmân* sıfatının Mekkî ve Medenî nüzul yıllarının geneline yayılmış bulunduğunu ileri sürerek söz konusu yaklaşımı yanlışlamaya çalışmışlardır. Aslında söz konusu Müslüman araştırmacılar, bahse konu batılı araştırmacıların savlarını ideolojik ve yanlı amaçlar taşıyarak ileri sürdüklerini iddia etmekte ve buna tepki duymakta haklıdırlar. Özellikle *er-Rahmân* isminin kullanımının, Hz. Peygamber'in güttüğü siyasetin dönüşüm aşamalarının Kur'an'a yansması olduğu, onun tanrısına hangi ismi koyacağı konusunda tereddüde düştüğü veya bu ismi çevredeki Hristiyan kabilelerden veya söz gelimi Müseylime'den öykünerek aldığı gibi batılı iddialar böyledir. Fakat ideolojik arka plan ve amaç, yöntemin ve üretilen bilginin bilimselliğini tartışmaya açık hale getirirse de yapılan tespit her zaman yanlış olduğunu veya doğruya hiç isabet etmediğini göstermez. Zira *er-Rahmân* isminin vahy tarafından nüzul döneminin ilgili aralığında mahsusen kullanılmış olması, Kur'an'ın "Hz. Muhammed'in kendi sözü" olduğu peşin hükmünü zorunlu olarak doğuracak ya da doğrulayacak bir şey değildir. Aslında ilgili batılı araştırmacılar, bu varsayımla hareket etmeleri nedeniyle açık bir mantık hatasına düşmüşlerdir.

Söz konusu Müslüman araştırmacıların yaptığı bir başka yanıştan da bahsetmek yerinde olur. Bu araştırmacılar, *er-Rahmân* kelimesinin Kur'an'da isim ve sıfat olarak kullanıldığı yerler arasında bir fark görmemişler, tespitlerinde bunun doğuracağı farkı gözden kaçırmışlardır. Bu tercihin bilinçli olduğunu söyleyebiliriz. Aslına bakılırsa geleneksel tefsir birikiminde tarih boyunca, *rahmân* kelimesinin hem isim hem de sıfat gibi kullanılmış olduğu, sıkça ifade edilmiştir. *Rahmân* sıfatı bu yönüyle diğerlerinden daha özel görülmüştür. Dolayısıyla bu kelimenin tarihin belli bir noktasında Kur'an tarafından Allah ismi yerine geçecek şekilde kullanılmış olmasının söz konusu hükmü gündeme getirdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Bahse konu zaman aralığı tam olarak üzerinde konuştuğumuz vahiy dönemidir, yani orta Mekke dönemi.

Kaynakça

- Ayhan, Bayram, *Kur'an'ın Nüzul Sürecinde Vahyin İlk Yılına Tahlili*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015.
- el-Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd, *Me'âlimu't-tenzîl*, tahk.: Muhammed Abdullah en-Nemr, Dâru Taybe, Riyad 1414/1993.
- Bell, Richard, *Introduction to the Qur'an*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1953.
- el-Beydâvî, Nasıruddîn Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, Dâru Sâdir, Beyrût 2001.
- Çalışkan, İsmail, "Kur'an Vahyinin Mekke Yıllarında Kelimelerle ve Kavramlarla Zihniyet İnşası", *Sempozyum Kur'an Nüzûlüünün Mekke Dönemi*, 29 Haziran-1 Temmuz 2012 Çorum, ss. 257-274.
- Ebu Dâvûd Süleyman b. Eşas b. İshâk, *Sünenü Ebî Dâvûd*, tahk.: Yûsuf el-Hâc Ahmed, Mektebetü İbn Hacer, Dimeşk 2004.
- Ebu's-Su'ûd Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İmâdî el-Hanefî, *Tefsîru Ebî's-Su'ûd ev İrşâdu aklî's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, tahk.: Hâlid Abdulğani Mahfûz, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 2010.
- el-Endelusi, Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîf fi't-tefsîr*, Daru'l-Fikr, Beyrût 1412/1992.
- Grimme, Hubert, *Mohammed*, Münster 1895.
- İbn 'Atiyye, Ebu Muhammed Abdulkhak b. Gâlib, *el-Muharraru'l-vecîz fi Tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, tahk.: Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 2001.
- İbn Cüzey, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*, tahk.: Muhamed Sâlim Hâşim, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1995.
- İbn Dureys, Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyub el-Becelî, *Fedâilu'l-Kur'ân*, tahk.: Urve Bedîr, Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1987.
- İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed *el-Musannef*, tahk.: Muhammed Abdullah el-Cumu'a, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2004.
- İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tahk.: Süheyl Zükâr, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1412/1992.
- İbn İshâk, Muhammed, *Sîretu 'bni İshâk*, tahk.: Muhammed Hamîdullah, by., 1401/1981.
- İbn Kesîr, el-Hâfız 'Imâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmâil, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1388/1969.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim el-Efrikî el-Mısırî, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sadr, Beyrût 1410/1990.
- İbn Nedim, *el-Fihrist*, Dâru'l-Marife, Beyrût 1994.
- el-Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, tahk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 2006.
- Maden, Mustafa, *Kur'an'da er-Rahman İsmi ve Bu İsme Yönelik İddialara Muhatap Olan Ayetlerin Yorumu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, tahk.: Murat Sülün, Dâru'l-Mizân, İstanbul 2007.
- Macdonald, D. B., "Allah", *İslam Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1978, ss. 360-374.
- Mevlana Muhammed Ali, "Giriş", *Kur'an-ı Kerîm (Arapça Metinli Türkçe Tercüme ve Tefsiri)*, çev.: Ender Gürol, Ahmediyya Anjuman Isha'at Islam Lahore Inc., Ohio 2008.
- Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, tahk.: Ahmed Ferid, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1434/2003.
- en-Nahhâs, Ebû Cafer Muhammed b. Ahmed b. İsmail, *Kitâbu'n-nâsîh ve'l-mensûh*, by., ts.

- en-Neseî, Abdullâh b. Ahmed, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, tahk.: Mervân Muhammed eş-Şa'âr, Dâru'n-Nefâis, Beyrût 1430/2009.
- Öztürk, Mustafa, Ünsal, Hadiye, "Evvêl Mâ Nezel Meselesi Bağlamında Erken Dönem Mekki Surelerin Kavram ve Anlam Dünyası", *Sempozyum Kur'an Nüzûlüniin Mekke Dönemi*, 29 Haziran-1 Temmuz 2012 Çorum, ss. 93-143.
- er-Râzî, Fahrüddîn *et-Tefsîru'l-kebir Mefâtilu'l-ğayb*, tahk.: Seyyid 'İmrân, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1433/2012.
- Robinson, Neal, *Discovering The Qur'an A Contemporary Approach To A Veiled Text*, SCM Press, London 2003.
- es-San'anî, Abdurrazzâk b. Hemmâm, *Tefsîru'l-Kur'an*, tahk.: Mustafa Muslim Muhammed, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1410/1989.
- es-Suyûtî, Celâleddin, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 2007.
- Şahin, Davut, "Hartwig Hirschfeld'in Mekki Ayetleri Konu Eksenli Tarihlendirme Çabaları", *Sempozyum Kur'an Nüzûlüniin Mekke Dönemi*, 29 Haziran-1 Temmuz 2012 Çorum, ss. 233-252.
- eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim, *Mefâtilu'l-Esrâr ve Mesâbilu'l-Ebrâr*, nşr. Muhammed Âzerşeb, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 2008.
- es-Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, *Tefsîru's-Semerkandî Bahru'l-ülüm*, tahk.: Muhammed Muavvez, Adil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1993.
- Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdillâh b. Sa'îd b. Mesrûk el-Kûfî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1403/1983.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*, tahk.: Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezi Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kâhire 2001.
- Türçan, Selim, Dinç, Ömer, "Kur'an'ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatılabilir mi? Fâtîha suresinin Nüzul Zamanına İlişkin Bir Değerlendirme" *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/2, sayı: 28, ss. 5-34.
- el-Üdfüvî, Ebu Bekir Muhammed b. Ali, "Mukaddimetü Kitâbi'l-istiğna fî ulûmi'l-Kur'an ve tefsîru sûreti'l-Fâtîha minhu", neşr.: M. Suad Mertoğlu, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2011, sayı: 25, ss. 51-112.
- Ünsal, Hadiye, *Erken Dönem Mekki Surelerin Tahlili*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015.
- Watt, W. Montgomery, *Kur'an'a Giriş*, çev.: Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.
- Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, tahk.: Hind Çelebi, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1424/2004.
- el-Yakubî, Ahmed b. Ebu Yakub b. Vehb b. Vâdîh el-Kâtîb el-Abbâsî, *Târîhu Yakubî*, Dâru Sâdır, Beyrût 1992.
- Yıldırım, Suat, "er-Rahmân Vafsinin Kur'an-ı Kerimde Kullanılışı", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1980, sayı: 4, ss. 20-44.
- , *Oryantalistlerin Yanılgıları*, Ufuk Kitap, İstanbul 2002.
- Yılmaz, Sabri, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Allah'ın Rahman ve Rahim Sıfatlarını Tahlili", *Kelam Araştırmaları*, 2006, sayı: 4/2, ss. 105-114.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer, *Tefsîru'l-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan 2009.
- ez-Zehabi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1426/2005.
- ez-Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullâh, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût 2011.